

УДК 811.111"342.42

Кравченко Н.О.

РЕАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ САКРАЛЬНОСТІ В МОВЛЕННЄВОМУ АКТІ АНГЛОМОВНОЇ ПРОПОВІДІ ТА МОЛИТВИ

Стаття присвячена порівняльному вивченню реалізації категорії сакральності в текстах англomовних проповідей та молитов. Дослідження дозволило дійти висновку, що використання сакральної лексики в текстах, що аналізуються, безпосередньо залежить від прагматичної спрямованості мовленнєвого акту, в зв'язку з чим в тексті проповіді спостерігається значно більша різноманітність використання арсеналу лексичних засобів відображення сакральності, ніж в тексті молитви.

Ключові слова: сакральність, проповідь, молитва, прагматична спрямованість.

Кравченко Н.А. Реализация категории сакральности в речевом акте англоязычной проповеди и молитвы. *Статья посвящена сопоставительному изучению реализации категории сакральности в текстах англоязычных проповедей и молитв. Исследование позволило прийти к выводу, что использование сакральной лексики в анализируемых текстах напрямую зависит от прагматической направленности речевого акта, в связи с чем в тексте проповеди наблюдается значительно более разнообразное использование арсенала лексических средств реализации сакральности, чем в тексте молитвы.*

Ключевые слова: сакральность, проповедь, молитва, прагматическая направленность.

Kravchenko N. The Category of Sacrality Realisation in the English Speech Acts of Sermon and Prayer. *The paper is devoted to the comparative study of the category of sacrality realisation in English sermons and prayer texts. The research allowed to conclude that the use of sacral vocabulary directly depends on the pragmatic orientation of the speech act, therefore sermons are characterized by a far more diverse use of the lexical means of sacrality realisation than prayer texts.*

Key words: sacrality, sermon, prayer, pragmatic orientation.

Функціонування мови тісно пов'язане з буттям людини. Однією зі сторін духовного буття людини є релігія, яка ціннісно осмислює все існуюче, пов'язуючи таким чином природу, суспільство, людину, буття й небуття, реальне та уявне, конкретне й абстрактне. Крім дослідників у галузі теології [4;5;7;16], проблеми мови та релігії привертала до себе найчастіше увагу спеціалістів із соціальних, історичних наук і культурознавства [3;6;12;15]. При цьому проблеми мови розглядалися ними принагідно при розв'язанні інших завдань, а власне лінгвістичний аспект мови релігії залишався осторонь.

Актуальність даної статті зумовлена тим, що, незважаючи на те, що власне лінгвістичний аспект релігійної проповіді та молитви знаходив висвітлення у лінгвістиці на матеріалі православної проповіді та молитви [10;13;17], англомовна проповідь та молитви, що супроводжують англійське богослужіння, наскільки нам відомо, не розглядалися в сучасних лінгвістичних працях.

Об'єктом дослідження є англомовні проповідь та молитва як специфічний вид мовленнєвого акту. Як *предмет* дослідження розглядалися засоби реалізації категорії сакральності в мовленнєвому акті усної англомовної проповіді та молитви.

Матеріалом дослідження слугували тексти 7 усних англомовних проповідей, 12 текстів молитви, записаних у природній обстановці (під час англійських богослужінь – безпосередньо у храмі), загальним обсягом 58 сторінок формат А4, 14 шрифт Times New Roman Суг письмової транскрипції, усного тексту (127 хвилин звукового мовлення).

Мета даного дослідження полягала у порівнянні основних закономірностей реалізації категорії сакральності в текстах англомовної проповіді та молитви. Для розв'язання цієї мети перш за все необхідно визначити прагматичну спрямованість текстів проповіді та молитви та встановити екстралінгвістичні параметри релігійного спілкування.

Історія риторики як науки нараховує дві з половиною тисячі років. За цей час вона пройшла найскладніший шлях і на кожному етапі свого розвитку по-різному осмислювалася суспільством, що знайшло своє відображення в її дефініціях.

Аналіз наявних визначень риторики дав можливість припустити, що всі вони є різними модифікаціями визначення риторики як науки переконування. У даній роботі риторика тлумачимо як „науку про способи переконування, різноманітні форми переважно мовної дії на аудиторію, яка робиться з урахуванням особливостей останньої і з метою одержання бажаного ефекту” [2,123].

Через те, що одним з об'єктів дослідження є особливий вид мовленнєвої діяльності – релігійна **проповідь**, необхідно висвітлити основні положення вчення про християнське церковне проповідництво – *гомілетіку*, метою якої є створення теорії проповіді, що базується на розкритті природи пастирського слова та описі адекватного методу проповідування. Головна проблема створення методу проповідування полягає в суперечності вимог, які ставляться до нього: з одного боку, проповідь Істини вимагає вилучення в душі будь-якої особистої егоїстичної зацікавленості, здатної спотворити Істину; вимагає повного зречення від своєї волі: „Не я живу, але живе в мені Христос” (Галл. 2,20), а з іншого боку, дієвість і ефективність проповіді передбачає зворотне – найповнішу мобілізацію волі, думки й духовних сил проповідника. Тому завдання створення проповідницького методу треба розуміти як примирення

взаємосуперечливих вимог. Це духовно-практичне завдання неминуче доводиться вирішувати кожному проповідникові, бо гомілетична наука наразі не отримала потрібного розвитку в цьому питанні.

Суперечливість вимог до проповідника призвела до виникнення в гомілетичі двох напрямків, які перетинаються між собою, – *риторичного* і *профетичного* (антириторичного). Прихильники риторичної течії вважають, що просвітницькі й дидактичні завдання пастирського слова – розкрити й довести до свідомості віруючих Боговідверті істини християнської віри, спонукати слухачів узгодити своє життя з християнським вченням – можуть бути реалізовані за допомогою прийомів і засобів побудови мовлення, які накопичила риторика. Профетичний напрямок гомілетики заснований на розумінні проповіді як особливого виду мовленнєвої діяльності, що не підлягає порівнянню з іншими різновидами ораторського мистецтва. В антириторичному напрямі проповідь трактується як втілення Божественної енергії (харизми), яка під час проповідування низпосилається священникові і через нього передається слухачам. Такий підхід відкидає риторику, бо Божественна істина не потребує ні особливих прикрас, ні спеціальних засобів переконання. Спроби подолання протиріч двох тенденцій у гомілетичі неодноразово робилися як теоретиками, так і практиками проповідування. Однак, за визначенням сучасних гомілетів, розробка гомілетичного методу проповідництва залишається справою майбутнього.

Власне лінгвістичний підхід до дослідження проповіді з позицій теорії комунікації і теорії мовленнєвих актів надає можливість зарахувати усну англійську проповідь до специфічного виду комунікативного мовленнєвого акту. Підставою для цього слугував аналіз численних визначень проповіді, які існують у риториці, гомілетичі і лінгвістичі; він показав, що, незалежно від того, який аспект релігійної проповіді покладається в основу розуміння її сутності, проповідь визначається як промова, що виголошується, як правило, у церкві священником (*адресантом*) перед громадою (*адресатом*) усно у формі монологу за допомогою певної мови (*коду*) з метою здійснити релігійно мотивований вплив на адресата.

Таким чином, можна стверджувати, що проповідь – це комунікативний мовленнєвий акт, тому що в ній наявні всі основні компоненти, що виокремлюються як обов'язкові складові комунікативного акту: відправник інформації, одержувач інформації, форма інформації, канал зв'язку, код, контекст.

Говорячи про проповідь як про мовленнєвий акт, необхідно акцентувати увагу на самій мовленнєвій дії одного з комунікантів – проповідника, яка створюється ним з урахуванням адресата з метою вплинути на нього. Розглядаючи проповідь як комунікативний акт, необхідно зосередитися не тільки на *дії* адресанта, але й на *взаємодії* комунікантів мовленнєвого акту проповіді.

Окремі складники мовленнєвого комунікативного акту проповіді мають певні ознаки, які відрізняють проповідь від світських комунікативних актів:

- адресант і адресати проповіді – це певне коло людей, об'єднаних або покликаних бути об'єднаними в межах релігійної віри;
- крім реальних комунікантів, у модель комунікативного акту проповіді „вбудовано” прихованого адресата, або вищого „нададресата” – Бога;
- у прагматичних намірах адресанта домінує бажання не стільки передати особистий світогляд, скільки вчення, дане згори; таким чином, можна говорити про те, що проповідник виступає в ролі адресанта – посередника між нададресантом – Богом і адресатами – людьми-вірянами.

Аналіз спеціальної літератури дав змогу виокремити низку умов, за яких відбувається комунікативний акт усної проповіді. Приводом для проповіді можуть слугувати святкові відправи; недільні літургії; виконання таїнств хрещення, сповіді, вінчання, обряду відспівування; богослужіння, що проводяться з нагоди окремих подій у житті церкви і країни (інтронізація монархів, вищих ієрархів церкви, вдячні молебні та ін.). Виходячи з цього, у даному дослідженні розглядалися чотири основні види проповідей – **проповіді а) під час святкових відправ, б) під час недільних літургій, в) проповіді, які супроводжують проведення таїнств і обрядів, г) ізольовані проповіді.**

Запозичивши з античної риторики стійку схему розташування матеріалу, проповідь має щонайменше 3 обов'язкові частини: вступ, головну (основну) частину, завершення, яка й використовувалася у подальшому дослідженні текстів проповіді.

Безпосередньо спілкування з Богом здійснюється через **МОЛИТВУ**. „Молитва – природне діяння віруючого, це свого роду дихання його душі” [21, 213].

Простежимо етимологію слова „молитва”. Давньоєврейською мовою *tepilah* – *молитва, звернення до Бога*, *atar* – *молитися*; грецькою – *deasis* – *прохання*, *proseuchae* – *молитва*, *proseuchae* – *благати* [20, 210].

Власне у етимології слова „молитва” в різних мовах простежуються дві її іпостасі: звернення (звертання) до Бога та прохання. По суті, щонайменше половина молитви становить собою саме звернення, а у другій половині звернення переходить у прохання [20, 178].

Наведемо означення молитви, що зустрічається у різноманітних богословських та тлумачних джерелах.

Молитва (англ. *prayer*, нім. *Gebet*, фр. *prière*) – звертання з проханням, побажанням чи подякою до Духа чи божества. *Молитва* – звертання священнослужителя чи мирянина до Бога чи святих з проханням про низпослання милості чи відвернення зла, з хвалою чи подякою [14, 321].

Таким чином, істотною ознакою молитви є те, що це звернення до надприродного (Бога, святих); цілі такого звернення можуть бути різними (прохання, хвала, подяка та ін.).

Цілком природно, виходячи з вищевикладеного, що однією із специфічних категорій, властивих релігійним текстам і, у тому числі, текстам релігійної проповіді та молитви, є так звана категорія **сакральності**, що трактується як одна з концептуальних категорій антропоцентричної спрямованості [11, 31].

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу лексичних засобів реалізації сакральності в досліджуваних текстах, варто дати визначення поняття «сакральність». *Сакральний* (від лат. *sacer* – *священний, святий*) – священний, той що служить релігійним цілям; дотичний священного, релігійного. В англійській мові значення поняття *sacral* трохи вужче – «обрядовий», «ритуальний».

У лінгвістиці одержало поширення поняття «сакральні тексти» [1], під якими розуміються практично всі види релігійних текстів. В.Г. Адмоні називає сакральними практично всі види релігійних текстів, застосовуючи такий критерій, як наявність у цих текстах «відомої частки сакральності» [1, 97], яка вимагає деякого дистанціювання від утилітарної мови. Пояснення цьому криється в тому, що сакральні (читай – релігійні) тексти, будучи результатом одкровення, становлять собою, за термінологією В.А. Кухаренко, закриті системи [9,63], тобто вони завершені, закінчені, їх елементи не підлягають подальшому розвитку, вилученню або заміні. Це означає, що вони не можуть бути ні переглянуті, ні піддані подальшому розвитку, а тільки витлумачені.

Однак, на відміну від тексту Біблії, що є найяскравішим зразком закритих систем, тексти проповіді повинні бути налаштовані синхронно згідно з часом та епохою, тобто проповідь, створювана на основі власне релігійного тексту, повинна водночас бути доступною, зрозумілою сучасному адресатові, але без шкоди для змісту першоджерела (Старого Завіту та Євангелія).

У зв'язку із цим, текст проповіді можна вважати «вторинною формою сакральних текстів» [1, 99], яка несе на собі стильові риси того основного тексту, у якому викладені постулати відповідної релігії. При породженні тексту християнської проповіді основним первинним сакральним текстом виступає певний фрагмент з Біблії, або якийсь біблійний сюжет.

Як правило, будь-яка текстова категорія реалізується специфічними для відповідного тексту мовними засобами. У реалізації категорії сакральності спостерігається спільна дія засобів усіх мовних рівнів – фонетичного, лексичного, синтаксичного; ми зупинимося докладно на аналізі лексичних засобів реалізації категорії сакральності.

Як відомо, у мові існує лексика, найбільш уживана в одній сфері й неживана або рідко вживана в інших сферах. Текст християнської проповіді є не просто особливим видом тексту, створюваним адресантом на основі

абсолютної віри, він відрізняється від інших текстів своїми лексичними ознаками, в основі яких лежить лексика особливої сакральної прозорості.

Перш ніж перейти безпосередньо до опису результатів аналізу лексичних засобів реалізації сакральності в текстах проповіді, необхідно ще раз нагадати про особливість англіканського віровчення загалом й англіканської проповіді, зокрема, що відрізняє її (проповідь) від православної (української, російської) або католицької проповіді.

Будучи державною, англіканська церква тісно пов'язана з оточуючим її суспільним і політичним середовищем і «перейнята духом пристосованості до навколишнього середовища», що часто критикується догматичними богословами [19,45]. З іншого боку, вони відзначають, що проповідь в англіканським богослужінні, займаючи центральне місце [5,89], несе на собі «печатку свіжості й релігійної дійсності – з'єднання «сучасності» і жвавості з незмінністю самого релігійного змісту» [18,165]. На наш погляд, представляється цікавим розглянути способи реалізації сакральності в текстах, які характеризуються «сучасністю й жвавістю» мовних показників.

У результаті аналізу досліджуваних проповідей виявилось, що в даних текстах використовуються кілька груп сакральної лексики: До першої групи відноситься традиційно релігійна лексика – вузька понятійна й термінологічна підсистема – та частина словникового складу мови, за допомогою якого виражаються релігійні значення й змісти. Це та лексика, яка безпосередньо характеризує релігійний текст, є присутньою у всіх видах текстів релігійної проповіді, незалежно від того, з якого приводу вона вимовляється і перед яким адресатом. Розглянемо різні групи відповідних лексичних одиниць.

1. Лексика, що позначає символ віри: *God, Jesus Christ, Holy Spirit*. Необхідно відзначити, що в текстах усіх досліджуваних проповідей спостерігається частотне уживання лексики, що позначає символ віри, чим і пояснюється велика різноманітність номінацій:

God – Lord, Father, Love (в значенні «God is Love»);

Jesus Christ – Saviour, the Son of God, Messiah;

Holy Spirit – the Spirit of God, Holy Ghost, Spirit of Truth.

Враховуючи, що згадування Триєдиного Бога (Святої Трійці – Бога-Отця, Бога-Сина, Святого Духа) у проповідях характеризується високим рівнем частотності, цікаво було простежити, у якому співвідношенні перебувають традиційні номінації Трійці до синонімічних їм варіантів. Отримані результати представлено в таблиці 1. Як свідчать дані таблиці, традиційно прийняті номінації Триєдиного Бога (*God, Jesus Christ, Holy Spirit*) відрізняються більшим відсотком уживань, ніж кожна з синонімічних їм номінацій, за виключенням номінації *God* (20,8%), де спостерігається також досить високий процент вживання лексичних одиниць *Lord, Father* (16% та 13% відповідно). Згадування Бога-Отця в тексті проповіді майже у півтора рази перевищує

згадування Бога-Сина і втричі – Святого Духа. Цим і пояснюється часта заміна слова *God* словами *Lord* і *Father*, що допомагає уникнути занадто частих повторів.

Таблиця 1

Вживання лексики, що позначає символ віри, в тексті проповіді

	Кількість вживань	%
God	19	20,8
Father	15	16,5
Lord	12	13,2
Love	3	3,3
Jesus Christ (Christ)	15	16,5
Saviour	5	5,5
The Son of God	4	4,4
Messiah	4	4,4
Holy Spirit	8	8,8
Spirit of God	4	4,4
Spirit of Truth	2	2,2
Всього	91	100%

Дещо інша картина спостерігається в текстах молитви. Виходячи з того, що повтори – невід’ємна частина молитви, яка надає особливий ритм молитовному тексту, в текстах молитви спеціально використовується не різноманітна, синонімічна лексика, а, навпаки, декілька разів (іноді – поспіль) вимовляються ідентичні лексичні одиниці. Тому використання синонімічних лексичних одиниць, що відносяться до символу віри (*Father*, *Son*, *Holy Spirit*) значно зменшується. Винятком в даному випадку також є номінація Бога- Отця, що дає підставу говорити про відносну рівнозначність лексичних одиниць *God*, *Lord*, *Father* в досліджуваних текстах. Результати підрахунків вживання лексики, що позначає символ віри в тексті молитви, наведено в таблиці 2.

2. **Лексика, що позначає основні релігійні дії**, які можна умовно розділити на: а) загально релігійні дії: *to pray*, *prayer*, *the confirmation*, *liturgy*, *mess*, *sacrifice*, *baptism*, *to baptize*, *faith*, *to believe*, *to preach*, *to sermonize*; *divine service*, *fast*, *lent* і ін. і б) історичні дії і явища: *Resurrection*, *crucifixion*, *revelation*, *Holy Communion*.

Необхідно сказати, що використання такого роду лексики частково залежить від теми проповіді. Наприклад, якщо проповідь вимовляється в період напередодні Великодня, і саме в день Святого Воскресіння, то частіше згадуються такі загальнорелігійні й історичні дії і явища як *fast*, *lent*, *sacrifice*, *crucifixion*.

Таблиця 2

Вживання лексики, що позначає символ віри, в тексті молитви

	Кількість вживань	%
God	19	14,9
Father	26	20,3
Lord	22	17,2
Love	1	0,8
Jesus Christ (Christ)	15	11,7
Saviour	4	3,1
The Son of God	9	7,0
Messiah	1	0,8
Holy Spirit	26	20,3
Spirit of God	4	3,1
Spirit of Truth	1	0,8
Всього	128	100%

3. **Лексика, що позначає невід’ємні атрибути християнської віри:** *Bible (Holy Bible), Gospel, gospel reading, carols, Heaven, hell, the throne of God*. Такого роду лексика використовується рівною мірою у всіх видах проповідей незалежно від тематичної спрямованості проповіді.

4. **Лексика, що позначає церковні інститути:** *church, monastery, cloister* та ін. Найбільш частотним уживанням характеризується слово *church*, що пояснюється, по-перше, різним його тлумаченням у проповіді: *church* як церковний інститут у цілому, християнська церква (напр., “*can anyone imagine that in the Apostolic period, the Christian Church would have been subjected to any kind of reproach...*”) і *Church* – у значенні Англійська церква (напр., “*unfortunately, we ourselves do not value our church...*”), а, по-друге, частим використанням його в атрибутивній функції (напр., *Church life, Church hierarchy, Church questions, Church bishops* і т.д.)

Суцільна вибірка лексичних одиниць, що відносяться до традиційно релігійної лексики, дозволила визначити частотність їх уживань у тексті проповіді. Результати підрахунків представлено в таблиці 3.

Як свідчать дані, представлені в таблиці, тексти проповідей характеризуються практично рівним відсотком уживання різних тематичних груп традиційно релігійної лексики (20-25%). Виключення становлять лексичні одиниці, що позначають історичні релігійні дії і явища. Пояснення цьому криється в тому, що, незважаючи на різноманітність зафіксованих у досліджуваних текстах лексичних одиниць цього роду, їх уживання обмежується 1-2 випадками в цілому тексті, тоді як слова типу *God, Church* можуть зустрічатися в тексті однієї проповіді до 20 разів.

Таблиця 3

Частотність вживання лексичних одиниць, що відносяться до традиційно релігійної лексики в тексті проповіді

Лексичні одиниці		Кількість вживань	%
позначають символ віри		91	20,7
позначають релігійні дії	загально-релігійні	101	23,0
	історичні	45	10,3
позначають атрибути християнської віри		111	25,5
позначають церковні інститути		89	20,5
Всього		437	100,0

Суцільна вибірка лексичних одиниць, що відносяться до традиційно релігійної лексики, дозволила визначити частотність їх уживань у тексті молитви. Результати підрахунків представлено в таблиці 4.

Таблиця 4

Частотність вживання лексичних одиниць, що відносяться до традиційно релігійної лексики в тексті молитви

Лексичні одиниці		Кількість вживань	%
позначають символ віри		128	39,7
позначають релігійні дії	загально-релігійні	80	25,0
	історичні	25	8,0
позначають атрибути християнської віри		54	17,0
позначають церковні інститути		34	10,3
Всього		321	100,0

Як свідчать дані таблиці 4, найбільшою частотністю в текстах молитви характеризуються лексичні одиниці, що позначають символ віри. Це пояснюється тим, що майже кожна молитва починається зі слів “*In the name of the Father, and the Son, and the Holy Spirit*”. Доволі високий відсоток (10,3%) вживання лексичних одиниць, що позначають церковні інститути, забезпечується за рахунок однієї лексичної одиниці – “*church*”, яка в тексті молитви зустрічається з великою частотністю.

Таким чином, проведене дослідження реалізації категорії сакральності на лексичному рівні дозволяє зробити висновок про те, що в текстах проповіді спостерігається більш різноманітне використання арсеналу лексичних засобів відображення сакральності. Це пояснюється тим, що проповідь має іншу прагматичну спрямованість: якщо молитва спрямована на благання, схвалення, каяття і тому в ній використовується ритмічне повторення тих самих фраз, то проповідь має на меті переконання, аргументованість, надихання пастви, і тому використання синонімічних лексичних засобів в її тексті набагато більше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания / РАН Ин-т лингв. исслед. – СПб., 1994. – 153 с.
2. Апресян Г.З. Ораторское искусство. – М.: МГУ, 1969. – 160 с.
3. Белецкий Л.П., Лебедь В.А. Анализ религиозной проповеди как одного из средств воздействия // Вопросы научного атеизма. – 1974. – Вып. 16. – С. 330-338.
4. Брага Дж. Как подготовить библейскую проповедь. – СПб.: Христианское общество «Библия для всех», 1995. – 204 с.
5. Булгаков Г. Теория православно-христианской пастырской проповеди (этика гомилии). – Курск, 1916. – 168 с.
6. Вундт В. Миф и религия. – СПб, 1913. – 416 с.
7. Искатель Непрестанной молитвы, или Сборник изречений и примеров из книг Священного Писания и сочинений богомудрых подвижников благочестия о непрестанной молитве. – М.: Правосл. Братство иконы «Неопалимая купина», 1991. – 222 с.
8. Куссе Х. Истина и проповедование. «Живое слово» архиепископа Амвросия (Ключарева, 1820-1901) и соотношение между гомилетикой и риторикой // Логический анализ языка: Истина и истинность в культуре и в языке. – М.: Наука, 1995. – С. 78-85.
9. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Одесса: Латстар, 2002. – 288 с.
10. Левшун Л.В. Проповедь как жанр средневековой литературы. (На материале проповедей в древнерусских рукописных и старопечатных сборниках): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1992. – 212 с.
11. Малинович Ю.М. Семантика эгоцентрических категорий в концептуальной модели естественного языка. – Иркутск: ИГПИИЯ, 1998. – С.26-39.
12. Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М.: «ФАИР», 1998. – 352 с.
13. Набиева В.М. Прагматический аспект дискурса современной литургической проповеди: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – 174 с.
14. Настольная книга священнослужителя: В 8 т. – М.: Изд-во Моск. Патриархии, 1985-1989. – Т. 2. – 196 с.
15. Никитин В.Н. Критика современной религиозной проповеди. – М.: Знание, 1971. – 40 с.
16. Певницкий В.Ф. Церковное красноречие и его основные законы. – СПб., 1908. – 293 с.
17. Прохватаилова О.А. Речевая организация звучащей православной проповеди и молитвы: Дис. ... доктора филол. наук. – Волгоград, 2000. – 498 с.
18. Фаворов Н. Руководство к церковному собеседованию или Гомилетика. – Киев, 1858. – VIII. – 257 с.
19. Флоренский П. Храмовое действо как синтез искусств // Собрание сочинений. Т. 1. Статьи по искусству. – Paris, 1985. – С. 41-62.
20. Davies J.G. A Select Liturgical Lexicon. – London, 1965. – 289 p.
21. Dix D.G. Shape of the Liturgy. – London, 1960. – 345 p.